

DİLƏ FUNKSIONAL VƏ KOQNİTİV YANAŞMA

Funksionalistlərin fikrincə, dil ilk növbədə insanlarla ünsiyyətdə bir vasitədir. Sistemli funksional linqvistika qrammatikanın məna quruluşu mənbəyi kimi özünü biruzə verir və forma ilə mənanın qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir. Humanitar elmlər sahəsində “funksionalizm” və “funksional analiz” terminləri isə, adətən, heremenevtika (hermenevtika – yunanca hermēneuō, “sərh etmək, təfsir etmək” sözündən əmələ gəlib. Bu sözün özü də “hermeneus” – “sərh edən, təfsirci”) sözündən yaranıb. Praktiki olaraq ilk dəfə bu termin Aristotelin “Peri Hermeneias” əsərinin adında istifadə olunub) ilə qarşı-qarşıya qoyulur və bununla da klassik koqnitiv istiqamətlə yaxınlaşır (14, 412). Funksionalistlərə görə, linqvistik strukturlar yalnız o zaman başa düşülüb izah edilə bilər ki, onun istinadı dilin kommunikativ və semantik strukturları olsun. 1970-ci ildən bu tərəfə Yespersion, Bolinger, Dik, Haliday, Çeyf kimi dilçilərin işləri ilə daha da inkişaf etmiş və onların əsərləri linqvistik nəzəriyyə və linqvistika daxilində müxtəlif yarım sahələrlə sintaksis, diskurs, dilin inkişafı, koqnitiv dilçilik, tipologiya və s. inkişafına öz töhfələrini vermişdir.

Funksionalizmin əsas məqsədi forma və məna arasında dinamik əlaqələri aydınlaşdırmaqdır. Funksionalist belə hesab edir ki, zehni hadisələr və vəziyyətlər insan beyninin içərisində baş verir və olduqca mühüm funksiyalara malik olurlar. Funksional dilçilik (funksionalizm) daha çox struktur linqvistikasının bir qolu kimi meydana gələn, dilin ünsiyyət vasitəsi kimi funksionallaşmasına diqqəti yönəltməsi ilə xarakterizə olunan məktəb və cərəyanların cəmidir.

Digər elm sahələrində məşhurluğuna baxmayaraq, linqvistikada funksionalizm XX əsrin sonunda hələ də aparıcı sərbəst nəzəriyyəyə malik deyildi. Sistemli funksional linqvistika 1960-cı ildə Praqa məktəbi və ingilis dilçi Firsin əsərlərindən təsirlənmiş Halliday tərəfindən hazırlanmışdır. Praqa və Britaniya dilçilik ənənələri bir-birindən əhatəliliyinə görə fərqlənərək hər biri dilin funksional mənbələrini tədqiq edir və müəyyən linqvistik problemlərə diqqət yetirirdi.

Bu ənənələr üzərində çalışan alimlərin məqsədlərinin tamlığı və hərtərəfli nəticələri dilin xüsusiyyətinin geniş şəkildə qiymətləndirilməsinə aparır. Dilin tədqiqində özünəməxsus yanaşması olan Praqa məktəbinin əsası 1920-ci ilin ortalarında Vilhelm Masesiusin təşəbbüsü ilə qoyulmuşdur. “Praqa dilçilik dərnəyi”nin tezislərinə görə, müasir faktorların sinxron analizi dilin mahiyyət və xarakterini başa düşməyin yaxşı metodudur.

Strukturalistlər dilin seqmentləri arasında əlaqəni hiyerarxiya kimi qəbul edirlər. Koqnitiv qrammatikada informasiya strukturu və perspektivləşməyə xüsusi diqqət edilmişdir. Funksional linqvistika diaxronikaya az, subyektivləşməyə isə çox diqqət edir. Koqnitiv və funksional dilçilik məsələləri bir-birini tamamlayıcı olaraq görünür. Yəni onların eyni obyektə olan müxtəlif aspektlərdə baxışları vardır. Fenomenin sisteməlik korpus əsaslı analizi funksional dilçilik üçün ümumi hal deyildir.

Koqnitiv dilçiliyin bir fərqliliyi də onun nevrologiya və neyropsixologiya ilə də bağlantılarıdır. Həm koqnitiv, həm də funksional dilçilikdə linqvistik bilik istifadə üçün bilikdir. Hər iki linqvistik sistem insan idrakının bir hissəsi kimi görünür və dilə modulyar baxışı rədd edir. Britaniya dilçisi J.B.Firs dilin funksiyasının araşdırılmasına yeni bir qapı açmış və təklif etmişdir ki, linqvistikanın bütün səviyyələrdə analizi cəmiyyətdə insan davranışı ilə bağlıdır. O, nəzəriyyəsində Malinovskidən təsirlənmişdir. Malinovski inanırdı ki, məna sözün passiv bir deyilişindən deyil, onun mədəniyyətlə bağlı funksiyalarının analizindən də asılıdır.

Hər iki dilçi dilə istiqamətə sosioloji və kontekstdən asılı olaraq baxmışlar. Onların M.Halidayın əsərləri üzərində güclü təsirləri olmuşdur. Halidayın tətbiqi dilçilikdə böyük rolu olmuşdur. Dilçiyə görə, funksional nəzəriyyə dilə ünsiyyət forması kimi baxmaqla bağlıdır. Tək bir cümlə və ya söhbət çoxlu fərqli funksiyaların eynizamanlılığı çərçivəsində qarşılıqlı əlaqədədir.

Funksional nəzəriyyə ideyası dil öyrənmə və öyrətmə prosesində də qəbul edilmişdir. Çünki o, funksional və kommunikativdir. Dilə funksional yanaşmada 1920-ci ildə London Universitetinin antropoloqu B.Malinovskinin əsərlərindən ilham alınmışdır. Onun əsərləri funksional yanaşmanın iki müxtəlif konseptini təmin edir: dilin başa düşülməsində vəziyyətin konteksti və ünsiyyətdə sosial və emotiv funksiyalara istinad etmək. Praqa məktəbinin yanaşmasında dil bir çox lazımı tapşırıq və funksiyalar həyata keçirən vasitə olaraq əyaniləşdirilir. İlk olaraq funksionalistlər dilə müxtəlif vəziyyətlərdə ötürülən mənaya diqqət edirlər, məsələn, dil istifadəçiləri hansı yollarla məna düzəltməyə çalışırlar, şəxsi ünsiyyət məqsədlərinə necə çatırlar və s.

Koqnitiv dilçiliyin ilkin xüsusiyyəti linqvistik analizi bizim idrak haqqında bildiklərimizə uyğun analiz etməkdir. Koqnitiv dilçilik son dərəcə çoxlu informasiyanın insanın beynində necə formalaşdığını və düşünərkən insanın ondan necə istifadə etməsini öyrənməyə çalışır.

Koqnitiv dilçiliyin məqsədi təkcə linqvistik datanı təsvir etmək, təqdim etmək və sistemləşdirmək deyil, həmçinin, dilin daha universal aspektlərlə necə əlaqəli olduğunu göstərməkdir. Koqnitiv dilçilik özünün bütün təzahürü ilə əsas önəmi mental ifadələrin çeşidlənməsi və formalaşmasına qoyur. Bu, obyektləri müxtəlif cür dərk etmək kimi xüsusiyyətləri ehtiva edir, yəni varlıqları ya ayrı varlıqlar kimi, ya bütöv bir sistem halında, yerini dəyişdirən, şaquli artan, ya da yaxınlıq uzaqlıq əlaqələrində mövcud olan kimi qəbul edir. Digər nəzəriyyələrdən fərqli olaraq koqnitiv dilçilikdə forma və funksiyaya ayrılmaz kimi baxılır.

Dilə koqnitiv olaraq yanaşmalarda qrammatika və leksika bölünməz bir şeyi formalaşdırən kimi görülür və mənanı müxtəlif səviyyələrdə kodlayır ki, bu da çeşidlənmənin yüksək dərəcəsi ilə irəliləyərək xarakterizə edilir. Əgər həm qrammatik kateqoriyalar, həm də leksik parçalar mənalı vahidlər olsa, onların mənaları da gərək bir-birinə uyğun olsun ki, daha uyğun kombinasiyalar əmələ gətirsinlər. Bu da “konstruksiya” konseptinə qrammatik və leksik yarım sistemlər arasında vasitəçi kimi baxmağa bir səbəbdir.

Koqnitiv dilçilik istifadə əsaslı yanaşma olduğu üçün danışq dilinin istifadəsinin əhəmiyyətini vurğulayır və real danışq dilinə baxmaqla koqnitiv təməllərin dərinliklərinə nüfuz edə bilməyi təkcə dilin istifadəsi ilə deyil, dilin quruluşu vasitəsilə də etməyi hədəfləyir. Koqnitiv dilçilikdə kateqoriyalasma Eleanor Roşi tərəfindən diqqətlə incələnməmiş prototip modelinə əsaslanır.

1970-ci illərdə formalaşmış prototip nəzəriyyəsi ənənəvi və şərtləri olan klassik ikili qiymətləndirmə məntiqinə əsaslanan Aristotelin klassik kateqoriyalasma modelindən radikal bir ayrılma idi (13, 102). Kateqoriyalasma geniş həcmdə kateqoriyanın var olduğu sistemin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Nəticədə, kateqoriyalar prototip effekti ortaya qoyaraq dərəcələnilirlər. Həkk edilmə, idrak nəzəriyyələrinə görə isə konseptlər bizim hərəkət qavrayışlarımızın mental simulyasiyası vasitəsilə tərtib edilir.

Koqnitiv dilçilikdə konsept əsas anlayışdır. Sözlə əlaqəli olan konsept xalqın mədəniyyətinin əks olunduğu bir çox dil vahidlərində, məsələn, frazeoloji birləşmələr, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində obyektivləşir. İnsan şüurunda mədəniyyətin əsas bazası konseptdir (12, 284). Məntiq və təfəkkürlə bağlı olan bu termini ilk dəfə filosof Anselm Kenterberli (1033-1109) təqdim edib. Latın dilindəki mənalarından biri əlaqə, kod, sistem, hüquqi aktların imzası, cümlə və sairədir.

Beləliklə, koqnitiv və funksional dilçilik məsələləri bir-birini tamamlayıcı olaraq görünür. Yəni onların eyni obyektə olan müxtəlif aspektlərdə baxışları olsa da, əsas ideyalarının dilə istifadə əsaslı yanaşma olduğuna görə bənzər yanaşmaları daha çoxdur. Dilçilik inkişaf etdikcə yeni tədqiqatlar ortaya çıxmış və struktur semantik funksional kriteriyaların yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsinə başlanılmışdır. Praqa dilçilik məktəbi dilin funksionallaşmasını tədqiq edir, linqvistik problemlərə diqqət edirdilər. Strukturalistlər dilin seqmentləri arasındakı əlaqəni iyerarxiya kimi qəbul edirlər.

Koqnitiv dilçilik konkret olaraq praktik dil modelləri üzərində işləyirlər. Əslində, danışanlar özləri diskurs domenləri təşkil edirlər ki, bu zaman məna yenidən konseptləşməyə və dəyişilməyə məruz qalır. Məna prinsipinin izlənməsi diskurs və kontekstdən asılı olur. Bütün bu koqnitiv prinsiplərin işığında dil-idrak əlaqəsi sadəcə kənar dünyanın əks olunması kimi deyil, həm də dünyanı formalaşdırma vasitəsi kimi ortaya çıxır. Əsas koqnitiv prinsip dilin məna haqqında olması, bütün linqvistik vasitələrin mənanı ünsiyyət zamanı çatdırmaq üçün icad edilməsidir. Beləliklə, linqvistik strukturlarla çatdırılan məna həm leksik, həm də sintaktik xüsusiyyətcə qavranılan hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı, Sabah, 2006, 228 səh.
2. Bəbirova Ə. Xarici dil dərslərində müasir vasitələrdən istifadənin əhəmiyyəti. "Müəllimə kömək" (metodik toplusu), Bakı, 2006
3. Xəlilova T. Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisində istifadə edilən üsullar. Filologiya məsələləri, N: 3, 2013
4. Süleymanov Y. Xarici dilin tədrisində müxtəlif səviyyələrdə baş verən interferensiyalar. Filologiya məsələləri, N: 4, 2014
5. Veysəlli, F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı, Mütərcim, 2015
6. Kocaman A. Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri. Genel Dilbilim Dergisi, 1,2:80-98, 1978
7. Sebüktekin H. Yüksek Öğretim Kurumlarımızda Yabancı Dil İzlençeleri. İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1981
8. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. Минск, Тетрасистемс, 2005
9. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие. М.: Флинта: Наука, 2007
10. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия)
11. Попова, Т.Г. Национально-культурная семантика языка и когнитивносоциокоммуникативные аспекты: на материале английского, немецкого и русского языков: дис. ... д-ра филол. наук: М., 2004
12. Croft, G.W. (2009). Cognitive linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 356 p.
13. Marcin, G. (2013). The Semantics of Affirmation Serbian, Other Slavic Languages and English in Cognitive Analysis. Rzeszów: 122 p.
14. Ray Jackendoff. What is a Concept? Frames, fields, and contrasts: new essays in semantic and lexical organization. 1989.
15. <https://au.edu.az/userfiles/uploads/0d7a12e0a4c3776142e9d0281b4b32a4.pdf>
16. [https://aak.gov.az/upload/dissertation/filologiya_elml_n/Nezaket_Hesenova_Avtoreferat_\(Azerb_d_\).pdf](https://aak.gov.az/upload/dissertation/filologiya_elml_n/Nezaket_Hesenova_Avtoreferat_(Azerb_d_).pdf)
17. <https://adu.edu.az/en/adu-haqqinda/elmi-eserler/4091.html>
18. [http://www.anl.az/down/meqale/elyazmalar_yanmir/2021/02/813155\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/elyazmalar_yanmir/2021/02/813155(meqale).pdf)

Açar sözlər: funksional dilçilik, struktur, koqnitiv dilçilik, funksionalist, subyektivləşmə, linqvistik analiz, kombinasiya, iyerarxiya

Ключевые слова: функциональная лингвистика, структура, когнитивная лингвистика, функционалист, субъективизация, лингвистический анализ, сочетание, иерархия

Key words: functional linguistics, structure, cognitive linguistics, functionalist, subjectivization, linguistic analysis, combination, hierarchy

Резюме

В статье говорится о школах структурализма, появившихся в начале XX века. Взгляды структуралистов на язык противопоставляются взглядам функционалистов. Отмечается, что функциональная лингвистика представляет собой сумму школ и течений, возникших как раздел структурной лингвистики и характеризующих язык как средство общения. В статье также проанализированы различия между функциональным подходом к языку и когнитивным подходом. Поскольку когнитивная лингвистика представляет собой подход, основанный на использовании, она подчеркивает важность использования разговорной речи.

Summary

The article analyzes the schools of structuralism that appeared at the beginning of the 20th century. The views of structuralists on language are compared with those of functionalists. It is noted that functional linguistics is a sum of schools and currents that emerged as a branch of structural linguistics and characterized language as a means of communication. The article also analyzed the differences between the functional approach to language and the cognitive approach. Because cognitive linguistics is a usage-based approach, it emphasizes the importance of spoken language use. Keywords: functional linguistics, structural linguistics, cognitive linguistics, Prague linguistics school, Copenhagen linguistics school.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova